

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

ЛОТЮК Ольга Степанівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права Київського Національного університету імені Т. Шевченка
УДК 342.72/73(477)

В статті розкриваються особливості інститутів громадянського суспільства, а також содержание поняття «інститут», аналізуються ознаки інституту громадянського суспільства, розглядаються точки зору на поняття і класифікацію інститутів громадянського суспільства окремих зарубіжних учених.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, держава, суспільство, інститут.

Фундаментом побудови громадянського суспільства є конституційна норма. Однак вивчення конституційно-правових проблем організації й функціонування громадянського суспільства здебільшого здійснювалося в науці конституційного права шляхом дослідження такого інституту громадянського суспільства, як місцеве самоврядування. Вивченню цього інституту приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, Ю.П. Битяк, В.І. Борденюк, В.Д. Волков, М.П. Воронов, Р.К. Давидов, В.М. Кампо, В.П. Колісник, А.М. Колодій, М.І. Корнієнко, В.В. Кравченко, В.С. Куйбіда, П.М. Любченко, Н.Р. Нижник, М.П. Орзіх, Р.С. Павловський, О.В. Петришин, В.Ф. Погорілко, М.О. Пухтинський, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, С.Г. Серьогіна, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, В.М. Шаповал, В.Д. Яворський та ін.

У науці є різні підходи до розуміння громадянського суспільства, так, наприклад, П.М. Любченко вважає громадянське су-

спільство структурованим системним явищем [1, с. 52]. Інші вчені ототожнюють громадянське суспільство з радикальними опозиційними рухами, спрямованими проти уряду [2, с. 153]. В.Г. Берченко обґрунтовано називає другу позицію спрощеним розумінням [3, с. 40]. На наш погляд, розкривати поняття громадянського суспільства слід через категорію «інститут».

Проблема громадянського суспільства досліджувалась і досліджується філософами, політологами, соціологами, вченими-юристами. Такі філософи, як Аристотель, Платон, Гоббс Т., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Монтеск'є Ш.Л., Кант І., Фергюсон А. та інші розмірковували над ідеєю громадянського суспільства. Крім того, проблеми громадянського суспільства у своїх публікаціях досліджували вчені-правознавці України: С.В. Бобровнік, О.Л. Богініч, Є.В. Бурлай, В.В. Головченко, П.Б. Євграфов, В.К. Забігайло, А.П. Заєць, Т.І. Ковальчук, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, В.В. Медведчук, Є.О. Назаренко, М.М. Онищенко, В.Ф. Опришко, Л.М. Павловська, П.М. Рабінович, В.Ф. Сіренко, О.Ф. Скакун, В.Г. Сокурєнко, О.В. Скрипнюк, М.В. Цвік, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та деякі інші.

Категорія «громадянське суспільство» в кожній країні набуває особливих рис і має свою специфіку. Існують значні відмінності в структурі, ролі та фінансуванні діяльності громадянського суспільства в різних країнах. Ці відмінності залежать від конкретної країни і відображають культурні, соціальні,

політичні та економічні особливості різних країн. Водночас, ряд моделей громадянського суспільства, виходять за рамки простої відмінності між розвиненими і країнами, що розвиваються. Вважаючи таку класифікацію корисною, Л. Саламон, С. Соколовські та Р. Ліст, виходячи із специфіки розвитку громадянського суспільства, поділяють розвинені країни на чотири підгрупи: англосаксонську (Великобританія, США, Австралія), підгрупу держав північного типу (Фінляндія, Норвегія, Швеція), підгрупу держав європейського типу (Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Ірландія, Ізраїль, Італія, Нідерланди, Іспанія) та підгрупу розвинених країн Азії (Японія, Південна Корея) [4, с. 33].

Групу країн, що розвиваються вчені поділяють на такі три підгрупи: країни Латинської Америки (Аргентина, Бразилія, Колумбія, Мексика, Перу), країни Африки (Кенія, Південна Африка, Танзанія, Уганда) та країни Центральної та Східної Європи (Чехія, Угорщина, Польща, Румунія, Словаччина). До так званої «іншої» категорії, дослідники відносять Єгипет, Марокко, Пакистан, Філіппіни [4, с. 34].

Чотири країни, що розвиваються - Єгипет, Марокко, Пакистан і Філіппіни, як зазначають дослідники, утворюють єдину групу, оскільки мають свою специфіку розвитку громадянського суспільства. Вони відзначають, що Єгипет, Марокко та Пакистан є ісламськими країнами з наявним, протягом довгого часу, авторитарним режимом. Іншою особливістю громадянського суспільства у цих країнах є незвичайний рівень приватної благодійної підтримки, що спрямована на розвиток організацій громадянського суспільства країни.

Громадянське суспільство в Єгипті регулюється положеннями Закону про неурядові товариства та організації (№ 84 від 2002 року) та Виконавчим Статутом з права № 84 від 2002 (Міністерства страхування і соціальних справ декрет № 178 від 2002 року), який реалізує і уточнює положення парламентського закону. Незважаючи на вельми обмежувальний характер норм законів про громадянське суспільство, Єгипет має один з найбільш динамічних секторів громадянського суспільства серед усіх країн, що

розвиваються.

Йорданія, так само як Єгипет, має великий сектор громадянського суспільства, що складається із сотень організацій, проте їх діяльність значно утруднена, оскільки Закон про суспільні утворення та соціальні органи (№ 33 від 1966) хоча і є одним із найстаріших законів про некомерційні організації на Близькому Сході, але уряд не забезпечує дієвість його норм.

У Палестині, закон про благодійні та громадські організації (№ 1 від 2000 року остаточно прийнятий у 2000 році, був і залишається найбільш ліберальним і найменш обмежувальним законом на Близькому Сході. Незважаючи на певні недоліки, Закон про благодійні та громадські організації (№ 1 від 2000) може слугувати гідним прикладом для інших арабських країн [5].

У науці присутні й інші порівняльні дослідження терміну «громадянське суспільство» у різних країнах світу, у тому числі включаючи дослідження громадянського суспільства України. Так, у результаті проведеного аналізу терміну «громадянське суспільство» у різних країнах, Хуан Дж. Лінц розділив країни на наступні три групи: 1) Австралія, Фінляндія, Японія, Норвегія, Швеція, Швейцарія, США, і Західної Німеччина, які варто класифікувати як «країни старих демократій»; 2) Аргентина, Бангладеш, Бразилія, Чилі, Філіппіни, Південна Африка, Південна Корея, Іспанія, Уругвай і Венесуела, які відносяться до «поставторитарних» країн; і 3) Болгарія, Чеська Республіка, Східна Німеччина, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Македонія, Румунія, Росія, Словаччина, Словенія і Україна, яка складають категорію «посткомуністичних» країн. Однією з визначальних особливостей поділу на групи є рівень активності громадськості [6, с. 290].

Результати проведеного аналізу терміну «громадянське суспільство» у різних країнах Хуаном Дж. Лінцом становлять для нас особливу цікавість, оскільки, більшість країн третьої групи, до якої входить і Україна, є країнами посткомуністичними.

У Конституції України та конституціях зарубіжних держав не розкривається поняття «громадянське суспільство» і, як правило,

не використовується термін громадянське суспільство. А от у Преамбулах Конституцій Литовської Республіки, Чехії, Болгарії, а також у Преамбулі старої Конституції Киргизької республіки 1993 р., яка втратила чинність, вживається термін «громадянське суспільство».

У Преамбулі Конституції Литовської Республіки, яка прийнята громадянами Литовської Республіки на референдумі 25 жовтня 1992 р., зазначено, що литовський народ, який утворив Литовську державу багато століть тому назад, який будує її правовий фундамент на Литовських Статутах і Конституціях Литовської Республіки, який століттями рішуче захищав свою свободу та незалежність, який зберігав свій дух, писемність та звичаї, який втілює природне право людини і Народу вільно жити і творити на землі своїх батьків і предків – в незалежній Литовській державі, дбаючи про національну згоду на землі Литви, прагнучи до відкритого, справедливого, гармонійного громадянського суспільства і правової держави, за волею громадян відродженої Литовської держави приймає і проголошує цю Конституцію. Таким чином, у Преамбулі Конституції Литовської Республіки використовується термін «громадянське суспільство».

Переважно у Преамбулі Конституції вживаються терміни «правова держава», «громадянська згода», «народовладдя». Так, у Преамбулі Конституції Республіки Білорусь 1994 року (зі змінами і доповненнями, прийнятими на республіканських референдумах 24 листопада 1996 р. і 17 жовтня 2004 р.) є вказівка на бажання білоруського народу забезпечити громадянську згоду, непорушні засади народовладдя і правової держави. Відповідно до частини третьої ст. 1 Конституції Румунії, Румунія – це права, демократична і соціальна держава, в якій гідність людини, права та свободи громадян, вільний розвиток людської особистості, справедливість і політичний плюралізм являють собою найвищі цінності, є гарантованими. У Конституції Румунії, як і у більшості конституцій країн світу, не вживаючи на пряму термін «громадянське суспільство», законодавець закладає конституційно-правові підвалини для його побудови.

У частині другій ст. 4 Конституції Болгарії, прийнятій Великим Народним Зібранням 12 липня 1991 р. зазначається, що Республіка Болгарія гарантує життя, гідність і права особистості і створює умови для вільного розвитку людини і громадянського суспільства.

У п. 11 ст. 88 Конституції Киргизької республіки від 27 червня 2010 р. зазначено, що уряд забезпечує взаємодію з громадянським суспільством. Вживання терміна «громадянське суспільство» інколи не передає його суті, а радше є синонімом поняття «суспільства» взагалі. Так, у ст. 95 Конституції

Киргизької республіки зазначено, що рада по відбору суддів формується з суддів і представників громадянського суспільства.

У Преамбулі Конституції Чехії від 16 грудня 1992 р. Чехія проголошується демократичною державою, заснованою на повазі до прав людини і принципах громадянського суспільства [7, с. 94-95].

Необхідність існування скоординованої державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства визнали такі посткомуністичні країни, як Естонія, Хорватія, Угорщина, Казахстан, Молдова.

У той час як демократичні режими заохочували і навіть підтримували організаційну діяльність серед населення, авторитарні режими терпіли більшість форм діяльності, якщо вони не вважали їх загрозливими для держави. Комуністичні режими не тільки прагнули пригнічувати всі форми автономної, недержавної діяльності, а також витісняли і перетворювали таку діяльність, змушуючи своїх громадян приєднатися і брати участь в обов'язкових, контрольованих державою організаціях [8, с. 290].

Однією з центральних відмінностей, комунізму від авторитаризму в науці називають заборону громадської активності. На відміну від авторитарного режиму, які терпіли недержавну діяльність до тих пір, поки вона не загрожувала існуванню держави, комуністичні режими не тільки намагалися усунути будь-які форми громадської групової діяльності, але й намагалися ліквідувати таку діяльність. На противагу цьому участь в державних організаціях найчастіше була обов'язковою. У результаті, негативний до-

свід з державними організаціями під час комуністичного періоду, значно вплинув на свідомість певної частини населення по всій посткомуністичній Європі, сформувавши почуття недовіри до громадських організацій, що зберігається і сьогодні [8, с. 293].

Кожна країна має свої специфічні проблеми, в тому числі пов'язані з «комуністичним минулим», але саме в теперішній час, громадянське суспільство має стати критично важливою складовою державного розвитку та соціальної системи в цілому.

Терміном «інститут» позначаються такі неоднакові об'єкти, особи і речі, як держава, асоціації, товариства, професійні спілки, сім'я, шлюб, власність, а також такі технічні процедури, як уявлення, судове провадження, оскарження, тощо. Саме тому один з дослідників сказав, що «інститут» слово «корисне, оскільки воно розмите» [9]. Відомий французький дослідник Жан-Луї Бержель писав, що неоднозначність поняття «інститут», мабуть, пов'язана з різним його сприйняттям у істориків, соціологів та юристів. Історик бачить своє завдання в описі феноменів соціального життя в тому вигляді, в якому вони виявлялися і розкривалися на попередніх етапах розвитку суспільства, рухаючись одночасно до права і до звичаїв: історики вивчають суспільні класи, сім'ю, державу, церкву, економіку ... як форми вираження якоїсь епохи і еволюції якоїсь цивілізації. Соціологи спостерігають факти суспільного життя людей у сукупності їхніх зовнішніх і внутрішніх зв'язків. У праві вони бачать суспільний інститут, а під інститутами вони розуміють об'єднання людей, організовані згідно з правилами, що породжується цими об'єднаннями і запропонованими членам таких об'єднань засобами влади. Для юриста інститути - це не громадські утворення, але «сукупності правил», організовані навколо однієї головної ідеї, наприклад, організація родини, власності, держави ... Ці інститути необхідні для координації юридичних правил і для наступності юридичної системи. Вони відповідають поняттю з досить чітким формулюванням, відповідальному їх специфіці [10, с. 313].

Створення загальної теорії інституту пов'язують із іменем Оріу. Саме цей зару-

біжний вчений помітив, що слово «інститут» може отримувати дуже широкий зміст і позначати «будь-яку організаційну форму, створену на основі звичаю або позитивного закону, нехай навіть вони виступають в ролі простого засобу юридичної техніки». М. Оріу розумів інститут як установу, будь-яке тривале існуюче об'єднання людей або обставин соціального характеру [11].

Громадянське суспільство являє собою взаємопов'язану систему незалежних від державної влади суспільно-політичних інститутів, що у суспільних відносинах (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, релігійних), що виникають з приводу реалізації громадянами своїх прав і свобод і знаходяться поза рамками політичних (державних) і приватних (особистих) відносин, але в межах чинного національного законодавства. Інститути громадянського суспільства з метою позначення їх правового статусу і ролі, а також найбільш ефективної діяльності в державі повинні бути легалізовані (законодавчо визнані), у зв'язку з чим необхідно сприйняти позитивний досвід законопроектної роботи України (законопроект «Про громадянське суспільство

в Україні») [12, с. 35].

У проекті Закону України «Про громадянське суспільство в Україні» (далі – проект Закону), зокрема у ч. 2 ст. 1, яка має назву «Народ і громадянське суспільство в Україні» зазначено, що громадянське суспільство в Україні - система правових інститутів, що забезпечує самоорганізацію, структурування і самотворення її населення в цілісний і повновладний суб'єкт конституційного права - Український народ. Рівень розвитку громадянського суспільства в Україні вимірюється добробутом найменш забезпечених її громадян [13].

Російський вчений-конституціоналіст Л.Ю. Грудцина, яка детально проаналізувала проект зазначеного вище закону відмічає важливість і достатню логічність статті 2 проекту Закону, «враховуючи, яка невизначеність і плутанина могла б виникнути за відсутності точних законодавчих формулювань деяких оперованих в законах термінів» [14, с. 28-30].

АНОТАЦІЯ

У статті розкриваються особливості інститутів громадянського суспільства, а також зміст поняття «інститут», аналізуються ознаки інституту громадянського суспільства, розглядаються точки зору на поняття та класифікацію інститутів громадянського суспільства окремих вітчизняних та зарубіжних вчених.

Таким чином, у Конституції України та конституціях зарубіжних держав не розкривається поняття «громадянське суспільство» і, як правило, не використовується термін громадянське суспільство. Враховуючи сучасну конституційну доктрину важливим є створення нормативної бази для ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства.

Література

1. Любченко П. Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства // Вісник академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 43–53.
2. Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.
3. Берченко Г.В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні. Дис. ... к.ю.н. – Х., 2011. – 219 с.
4. Lester M. Salamon, S.Wojciech Sokolowski, Regina List. Global Civil Society An Overview. - Baltimore: Center for Civil Society Studies, 2003. – 64 p.
5. NGO Laws in Selected Arab States // Available online at <http://www.icnl.org/research/resources/regional/ArabStates.pdf>.
6. Juan J. Linz, Totalitarian and Authoritarian Regimes (Boulder: Lynne Rienner, 2000), which was originally published as «Totalitarian and Authoritarian Regimes»

SUMMARY

The article discusses the features of the institutions of civil society and the concept of “institutions”, analyzes the characteristics of the Civil Society Institute, is considered to be a promising concept for the classification of civil society and individual domestic and foreign scholars.

in Handbook of Political Science, ed. Fred I. Greenstein and Nelson W. Polsby (Reading, MA: Addison-Wesley, 1975). – P. 175-411.

7. Лотюк О.С. Особливості механізму конституційно-правового

регулювання громадянського суспільства // «Вісник Вищої ради юстиції» № 1 (13) 2013. – С.92- 101.

8. Howard M. Postcommunist Civil Society in Comparative Perspective // The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe (Cambridge University Press, 2002). – P. 285-305.

9. R. Savatier, Les métamorphoses économiques et sociales du droit civil d'aujourd'hui, n° 95// Available online at

http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ridc_0035-3337_1952_num_4_4_6982.

10. Жан-Луи Бержель. Общая теория права. – М., 2000. – С. 311-337.

11. M. Hauriou, Principes de droit public // Available online at <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k553439/f159.image>.

12. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: “Медиум”, 1995. — 323 с.

13. Проект Закона «О гражданском обществе в Украине» http://vybor.ua/article/grazhdanskoe_obschestvo/proekt-zakon-ukrainy-o-grajdanskom-obshchestve-v-ukraine-11-10-2002-g.html

14. Грудцына Л.Ю. Адвокатура, нотариат и другие институты гражданского общества в России / под ред. Н.А. Михалевой. М.: Деловой двор, 2008. 352 с.